УДК 130

Руда Н. Г.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ МОРАЛІ В КОНТЕКСТІ ПРИКЛАДНОЇ ЕТИКИ

В статье автор рассматривает механизмы социальной институционализации в контексте новых этических подходов.

Ключевые слова: *институционализация, прикладная этика, моральное сознание, институционные механизмы.*

The author of the article considers mechanisms of social institutionality in a context of new ethical approaches.

Key words: *institutionality, applied ethics, moral consciousness, mechanisms of institutionality.*

Сформована на запит реалій життя нова парадигма етики не лише склала емпірично вимірювані пріоритети етичних цінностей, але й намітила конкретні, методологічно обґрунтовані та процедурно прораховані шляхи її перетворення в різні сфери соціального життя. Відповіддю на вищевказаний запит є стрімкий розвиток за останні двадцять років прикладної етики, що прагне інституційно втілити в свої практичні поля діяльності певні перевірені життєвою практикою цінності моралі.

Таким чином, на місце традиційного співвідношення понять «мораль і економіка», «мораль і політика», «мораль і право», «мораль і підприємництво», «мораль і довкілля», «моральність і наука», «моральність і мистецтво», «моральнісне виховання» приходять поняття «економічна етика», «політична етика», «правова етика», «етика бізнесу», «біоетика», «етика науки», «етика мистецтва». Це свідчення нової реальності, у якій етичні норми та принципи вжне не є лише особистими мотивами поведінки, індивідуальними чеснотами, а перетворюються на соціальні критерії процесів, що мають об'єктивний, інституційний статус.

На сьогодні проблема прикладної етики є дуже актуальною. До цієї проблеми звертаються такі вчені-етики, як литовська дослідниця Н. Василевне, російські науковці В. Н. Назаров, Р. Г. Апресян, Л. В. Коновалова, американські спеціалісти П. Сінжер, Я. Наверсон та ін. Також варто зазначити, що на Заході та в Росії виходить велика кількість літератури, що присвячена осмисленню проблем прикладної етики, проте єдності думок щодо її немає.

Нині відбувається зміщення акцентів етики з індивідуальної етики чеснот на соціальну етику інститутів. Основною функцією сучасної соціальної етики є інтеграційна, що визначає її статус як експертно-консультативного органу суспільства, що оцінює нові форми взаємодії соціальних інститутів: політики, права, освіти, ЗМІ тощо.

Сучасна ситуація в галузі моралі та етики характеризується поворотом до аналізу моральної практики – імперативного та ціннісного змісту конкретних видів

діяльності, точніше тих відносин, у які людина вступає в процесі здійснення конкретних видів діяльності та інституційних механізмів, що мають забезпечувати їх ефективність.

Очевидно, що в дослідженні моральної практики існують особливі труднощі. Якщо розглядати мораль лише як сферу суспільної свідомості, то можливість її емпіричного вивчення є особливо проблематичною. Коли інші сфери свідомості проявляються в конкретній предметній діяльності (політична ідеологія – у функціонуванні політичних партій, політичних маніфестах, документах; правова свідомість – у законодавчих актах; мистецтво – у художніх творах та ін.), то спеціальної суто моральної діяльності не існує. Є моральнісний аспект політичної, наукової, трудової діяльності, ставлення до природи, виховання дітей і т. ін. Але через те, що мораль є не від'ємною від конкретної діяльності, її не можливо виокремити у «чистому вигляді».

Віднесення моралі до сфери суб'єктивного не може бути перепоною для прикладного аналізу. Відомо, що суспільна мораль стосовно до індивідуальної моральності – своєрідне надсуб'єктивне явище, оскільки постає перед людиною у вигляді об'єктивних для неї суспільних вимог, цінностей, зразків поведінки. В цьому сенсі можна говорити про об'єктивний характер моральнісної атмосфери, суспільної думки у сфері моралі, що успішно зафіксовано в різних прикладних дослідженнях. Контент-аналіз засобів масової інформації; вивчення звернень людей до державних, суспільних організацій, в газети, на телебачення, радіо, аналіз матеріалів диспутів, конференцій, репрезентативні опитування фіксують відносно стійкі, масові, об'єктивні щодо індивіда форми необхідної моралі. Внаслідок цього з'являється можливість певним чином керувати процесом формування моральнісної атмосфери.

Слід зазначити, що «нематеріальність» моралі не зумовлює її неінституційного характеру. «Історично, залежно від різних суспільних умов, вимоги моралі то підтверджували, то не підтверджували діями соціальних інститутів. І мораль зовсім не припинила бути мораллю через те, що була підтримувана силою інституційних санкцій» [6, с. 10–11].

Межа між інституційним та неінституційним способами регуляції дуже умовна. Історія демонструє численні приклади того, що певні стосунки людей, які раніше регулювали писані закони, поступово підпадають під моральну регуляцію. З другого боку, виникають нові форми інституціоналізації моралі: суспільні комітети, суди (товариські, суди честі) та ін. Наприклад, етичні кодекси, що не є формальними інститутами, мають інституційний характер та мають функцією висувати формальні вимоги, вживати санкції стосовно моральних фактів.

В епоху Модерну специфічність моралі як неінституційного способу регуляції найбільш яскраво акцентовано в етиці І. Канта. Раніше колективний суб'єкт забезпечував лише «мінімум моралі» в ході соціальної взаємодії, а всі складні моральні дії та переживання здійснювалися зусиллями особистості. Суспільна мораль виконувала охоронні функції, а особистісна мораль містила в собі позитивні можливості моральної творчості.

До цього часу моральність колективних суб'єктів поступалася моралі окремої

особистості, проте відносини цих суб'єктів на сучасному етапі суттєво змінилися. Якщо в традиційній культурі індивід був включений переважно в природні спільноти, захист яких забезпечував йому певну міру особистісної безвідповідальності, то тепер йдеться про соціальні групи та організації, у яких індивід керується власним вибором, і рішення колективного суб'єкта переважно виявляються предметом його особистої відповідальності.

Сучасна суспільна мораль – мораль раціоналізованих спільнот, де індивід дистанціюється від спільноти, усвідомлює лише часткову належність до неї, неповну ідентичність з будь-якою групою. Цю тезу добре ілюструє різниця між патріархальною сім'єю та етичним комітетом.

Інституціоналізація моралі в постмодерному світі супроводжується посиленням автономії індивіда. Сучасні соціальні інститути об'єднують суб'єктів, які вже мають високий ступінь самостійності.

Інституціоналізація має місце там, де існує типізація звичних дій. Будь-яка типізація є інститут. Варто підкреслити, що інституціональна типізація стосується не лише дій, але й діячів в інститутах. Інститути передбачають історичність та контроль, вони завжди мають історію, продуктом якої вони і є. Неможливо адекватно зрозуміти інститут, не розуміючи історичного процесу, в ході якого він був створений. Крім того, інститути вже завдяки самому факту їх існування контролюють людську поведінку.

Важливо підкреслити, що інституціоналізація має контролівний характер незалежно від санкцій, що підтримують певний інститут. Первинний соціальний контроль задано існуванням інституту як такого. Те, що частину людської діяльності інституціоналізовано, означає, що частина людської діяльності зазнала соціального контролю. Додаткові механізми контролю потрібні лише тоді, якщо процеси інституціоналізації не цілком успішні.

Інституційний світ людина сприймає як об'єктивну реальність. Інститути є історичними та об'єктивними фактами, що постають перед індивідом як безперечні факти. В цьому сенсі інститути є для індивіда зовнішніми, такими, що зберігають свою реальність.

У той самий час інституційному світу потрібна легітимація. У зв'язку з історизацією та об'єктивацією інститутів стає необхідним і розроблення спеціальних механізмів соціального контролю. Відхилення від інституціонально «запрограмованої» дії стає можливим, щойно інститути стають реальностями, відірваними від першопочаткових конкретних соціальних процесів, у контексті яких вони виникають.

Проте ця аргументація ґрунтується не на подібних антропологічних твердженнях, вона швидше пов'язана з аналізом смислової взаємодії в процесі інституціоналізації. Звідси випливає, що до будь-яких тверджень стосовно «логіки» інститутів потрібно ставитися з обережністю. Адже логіка властива не інститутам та їх зовнішній функціональності, а способу рефлексії щодо них. Інакше кажучи, рефлектуючи, свідомість переносить властивість логіки на інституційний порядок.

Соціальні інститути фактично є інтегрованими в суспільство, проте їх інтеграція

не є імперативом для соціальних процесів, у ході яких їх створено. Адже теоретично складні легітимації з'являються в певний момент історії інституціоналізації. Знання, що має першочергове значення для інституційного порядку, – це дотеоретичне знання і в сумі воно являє собою все те, що кожний знає про соціальний світ, – це сукупність правил поведінки, моральних принципів, цінностей, вірувань, міфів та ін.

Проте на дотеоретичному рівні кожний інститут має певні знання, що передають у спадок, тобто таке знання, що підтримує відповідне певному інституту правило поведінки. Це знання становить мотиваційну динаміку інституційної поведінки. Воно визначає інституціоналізовану сферу поведінки, і все, що, підпадає під її рамки, зумовлює ролі, які варто «програвати» в контексті певних інститутів. Така поведінка стає контрольованою та передбачуваною. Оскільки це знання соціально об'єктивоване, тобто є сукупністю загальноприйнятих істин відносно реальності, будь-яке принципове відхилення від порядку можна назвати моральною зіпсованістю, розумовою хворобою та повним невіглаством.

Знання, що його набувають у процесі соціалізації та яке опосередковує об'єктивовані структури соціального світу, інтерналізується в рамках індивідуальної свідомості. Знання про суспільство є одночасно об'єктивованою соціальною реальністю й безперервною рефлексією цієї реальності. Таким чином, певні цінності та знання кожне наступне покоління сприймає в рамках соціалізації як об'єктивні, інтерналізовані як суб'єктивна реальність. У свою чергу, ця реальність впливає на формування індивіда.

Саме інституціоналізація моральних цінностей як механізм прикладної етики зможе посприяти вирішенню актуальних проблеми сьогодення, що належать до сфери політичної етики, етики бізнесу, етики права, біоетики, педагогічної етики та ін.

Адже саме усвідомлення життєвої необхідності таких цінностей, як відповідальність, чесність, справедливість, відкритість, довіра тощо спричинило пошуки реальних шляхів їх перетворення в життя. Справжнє втілення конкретизованих моральних цінностей здійснюється шляхом поступового їх упровадження від теорії до практики – від роздумів про цінності до їх детерміністичного моделювання й процедурного крок за кроком управління певними процесами, які гарантують певне забезпечення та закріплення бажаної (відповідно до моральних цінностей) поведінки.

Це не лише поглибило концептуальні підходи до етики, не лише підштовхнуло розвиток рефлексивної, консенсуально-комунікативної, дискурсивної етики, але й дало значний поштовх для подальшого розвитку інструментально-процедурної етики. Цим спершу на Заході зайнялись не філософи, а саме практики різних сфер діяльності, будучи життєво зацікавленими в інституалізації етики у своїх структурах. Усе це спричинило розвиток міждисциплінарних досліджень і появу нових інтегральних дисциплін. Таким чином за останні два десятиріччя сформувалась нова інтегральна дисципліна – прикладна етика.

Російський учений-етик В. Н. Назаров стверджує: нині прикладна етика робить перші кроки свого професійного становлення [1, с. 6–8]. Так, інтегративна функція сучасної соціальної етики визначає її статус як експертно-консультативного органу

суспільства, що оцінює нові форми взаємодії соціальних інститутів. У результаті виникають нові сфери прикладання етичного знання, що стають прототипами оновлених, ціннісно-зорієнтованих сегментів культури: політичної етики, етики права, етики освіти, медіаетики та ін. Учений вважає, що на сьогодні етика існує ніби в двох іпостасях: в предметно-автономній формі (як філософська концепція моралі) і в соціально-інституційному вираженні, відірваному від загальної етичної основи. Ця амбівалентність етики особливо очевидна у зв'язку з появою в суспільстві нових сфер морально-етичної регуляції, викликаних потребою соціальної практики. На думку В. Н. Назарова, прикладна етика є тим соціальним тілом, головою котрого має стати теоретична (філософська) етика [1, с. 16].

Звернемо нашу увагу на те, що характерне для західної етики прагнення прикладати етичне знання та критерії до вирішення різних практичних проблем, до різних сфер практичної діяльності: медицини, бізнесу, політики, екології, виховання – в наш час є її головною відмінною особливістю. А звідси випливає ще одна особливість західної етики, яка полягає в тому, що етика продовжує встановлювати тісні контакти з різними науками. Особливо тісні зв'язки встановилися між етикою та медициною, психіатрією, генетикою, екологією, педагогікою, політикою, що призвело до народження її прикладних різновидів: екологічної, політичної, педагогічної етики.

Тут постає питання: чи розвиток цих наук зумовив розвиток прикладної етики загалом та її видів зокрема? Швидше за все – ні. Точніше, розвиток цих наук спровокував розвиток етики в цих конкретних напрямах, що в зрештою і привело до розвитку саме прикладної етики. Але одного цього впливу іззовні все ж було не достатньо, якби цей вплив не збігся із зустрічним рухом з боку теоретичної етики, який було підготовлено всією логікою внутрішнього розвитку етики, який вона накопичила до цього періоду солідним теоретичним потенціалом.

Проте не лише збіг потреб практики та можливостей теорії пояснює виникнення прикладної етики, хоча ці причини можуть бути основою для пояснення того, чому вона виникла саме наприкінці XX сторіччя. Таке пояснення було б достатнім, якщо розуміти прикладну етику лише як сукупність допоміжних методів, що їх застосовують, вирішуючи практичні задачі. До речі, таке розуміння прикладної етики є досить поширеним у західній літературі, коли прикладну етику зводять до переліку різних ситуацій, які вона прагне вирішити. Таке розуміння прикладної етики аналогічне до розуміння інших прикладних дисциплін: прикладної математики, прикладної лінгвістики тощо.

Іноді таке розуміння випливає з аналогії із старою нормативною етикою, що оперує множинними прикладами з життя. Це розуміння прикладної етики було б надзвичайно вузьким. За такого підходу виходить, що сама етика або теорія етики залишається незмінною, вона лише додається до нового емпіричного досвіду. Таке розуміння наявне в понятті «аплікація», «прикладання»: одна тканина накладається на іншу, виходить дещо нове, проте кожна складова частина залишається незмінною.

Однак точка зору автора відрізняється від вищенаведеного розуміння. Невипадково в назві прикладної етики останнім часом використовують не термін

«аплікація» (механічне накладання одного на інше), а зовсім інше поняття – злиття, зростання, з'єднання (apply). Щодо прикладної математики або лінгвістики йдеться швидше про аплікацію, мабуть, тому, що і та, й інша наука суто формальні, не мають тієї специфіки, яку, за визначенням, має етика.

Отже, прикладна етика – це особливий вид етики не через те, що вона накладається на новий проблемний матеріал, а тому, що вона дає нове розуміння проблем моралі, становить новий вид етики, новий підхід до проблем самої етики. Вона висуває нові вимоги до розвитку етики, по-новому формулює, ставить перед етикою нові завдання.

Нині прикладна етика не має предметної автономності та наукової самостійності через інституційні механізми закріплення етичних цінностей.

Таким чином, тенденція відгалуження прикладних видів морального знання від філософської етики на початку 1990-х років на теренах пострадянського простору стала відповіддю на потребу в інституційному закріпленні тих чи інших напрямів етичної науки у сферах бізнесу, ЗМІ, охорони здоров'я, політики – ці питання й розглядає прикладна етика.

Очевидно, що відповідно до світової тенденції зростання ролі практично орієнтованого знання прикладна етика має в Україні широкі перспективи. Адже назріла необхідність підготовки професійних етичних кадрів, покликаних забезпечити професійний статус зароджуваних етичних інститутів.

Література:

1. *Назаров В. Н.* Прикладная этика: Учебник. – М., 2005.
2. *Назаров В. Н.* Этика в России // Этика: Энциклопедический словарь. – М., 2001.
3. *Рих А.* Хозяйственная этика. – М., 1996.
4. *Коновалова Л. В.* Прикладная этика. – М., 1998.
5. *Політологія*: Довіднк / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; За ред. М. І. Обушного. – К., 2004.
6. *Титаренко А. И.* Специфика и структура морали // В кн.: Мораль и этическая теория. – М., 1974.
7. *Йонас Г.* Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации. – М., 2004.